

УДК 37.013.42:[343.988 – 053.6]

Рень Л. В.

ПІДЛІТКОВА ВІКТИМНІСТЬ У СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Стаття присвячена проблемі віктимності підлітків. Автор, спираючись на наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних дослідників, обґрунтовує позицію міждисциплінарності проблеми віктимності, доводить необхідність соціально-педагогічного впливу у вирішенні проблеми підліткової віктимності.

Ключові слова: віктимність, віктимна поведінка, підлітки, соціально-педагогічна віктимологія.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української держави характеризується декларуванням необхідності підтримки підростаючого покоління, забезпечення ефективної соціалізації дітей. Загальнодержавною програмою "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року чітко намічені орієнтири – культурний та духовний розвиток дітей, подолання дитячої бездоглядності та безпритульності, соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів, дітей-біженців, ліквідація різних форм жорстокого поводження з дітьми.

Разом з тим, науковці і практики звертають увагу на наявність значної кількості дезадаптованих дітей, які мають різні прояви віктимної поведінки – агресивність, роздратованість, конформність, безпорадність та ін. Це засвідчує відсутність гнучкості та дивергентності у поведінці неповнолітніх і може спричинити перетворення дитини у жертву несприятливих умов соціалізації. Особливо означена проблема стосується дітей підліткового віку, оскільки саме у цей період відбуваються значні фізичні та гормональні зміни, наявний нестійкий емоційний фон, недостатність соціальної зрілості для самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема віктимності тривалий час розглядалася переважно в рамках кримінології і кримінальної психології, зокрема у працях Ю. Антоняна, В. Мінської, В. Полубінського, В. Христенко, В. Тулякова, О. Юрченка та ін. В останні роки науковці О. Андронникова, О. Бовть, М. Докторович, Е. Кирічевська, В. Нечитайло, О. Хархан та ін. висвітили у своїх дослідженнях деякі психолого-педагогічні аспекти віктимності неповнолітніх та окреслили напрями роботи з ними.

У працях Т. Алексеєнко, В. Загвязинського, А. Мудрика, Ф. Мустаєвої, М. Шакурової виділені і розглянуті ключові поняття віктимології та специфіка соціально-педагогічної віктимології. Актуальні питання профілактики підліткової віктимності знайшли відображення у роботах С. Белічевої, М. Галагузової, Д. Рівмана, В. Терпелюка, Г. Шнайдера та ін.

Мета статті полягає в аналізі проблеми віктимності підлітків у вимірі соціально-педагогічної науки.

Результати теоретичного дослідження. Будь-яке суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, створює систему сприяння формуванню соціально бажаних якостей людини, що схвалюються оточенням. Разом з тим, у суспільстві існує система покарань за відхилення поведінки людини від соціальних норм, суспільних вимог. Соціалізація є основним механізмом взаємодії суспільства й особистості. У процесі соціалізації формуються основні якості особистості, які забезпечують її життєдіяльність у суспільстві [8]. Соціалізація відбувається під впливом найрізноманітніших чинників і в умовах, що інколи здійснюють негативний вплив на індивіда.

Перманентний пошук можливостей запобігання та подолання соціально негативних явищ, деформаций соціалізації особистості сприяє ретельному аналізу їхньої сутності, чинників виникнення. Інтенсивні соціальні перетворення, характерні для нашого суспільства, спричиняють віктимізацію населення, особливо дітей. Чинниками поширення даної проблеми слід назвати нестійкість сім'ї як інституту первинної соціалізації особистості, розповсюдження інформації у ЗМІ про кардинальні відмінності у рівні життя населення, що викликає розгубленість дітей та дорослих. Процеси, пов'язані з соціально-економічними реформами, характеризуються зростанням безробіття, зниженням рівня життя. Окреслена ситуація у цілому негативно впливає на населення: з'являється велика кількість невпевнених, пасивних, нездатних адекватно оцінити ситуацію та знайти вихід з проблеми осіб. Дорослі стають віктимними, відповідно діти, які виховуються у такому середовищі, маючи за зразок такі рольові моделі, іншої поведінки і не знають.

Дослідження кримінологів, соціологів, психологів показали, що віктимність є складним явищем не лише суб'єктивного, а значною мірою і об'єктивного характеру. У 1920 р. вийшла новела німецького письменника Ф. Верфеля "Не вбивця, а жертва вина", де автор вжив термін "віктимність" у значенні,

по-перше, певного явища та, по-друге, способу дій певної особи, що провокує злочин. Під віктимністю особистості запропоновано розуміти сукупність якостей особистості, яка підвищує вірогідність того, що вона може стати жертвою злочину.

Вперше поняття "віктимність" увійшло до наукового обігу на вітчизняних теренах завдяки Л. Франку і його праці "Віктимологія та віктимність" (1972 р.). На його думку, поведінка особи може бути не лише злочинною, а й віктимною – легковажною, ризикованою, необачною, тобто небезпечною для себе. Дослідник розглядав її як певне явище та спосіб дії певного індивіда – жертви злочину, потенційну чи актуальну здатність людини індивідуально чи колективно ставати жертвою соціально небезпечної поведінки. Він наголошував, що віктимність існує у двох формах – потенційній та реалізованій – і може бути зменшена або збільшена (процес віктимізації).

Віктимність можна охарактеризувати як схильність індивіда стати жертвою несприятливих обставин або інших людей. У буквальному розумінні віктимність – це жертвовність, а віктимними є особи, які через об'єктивні чи суб'єктивні чинники можуть стати жертвами чого-небудь.

Проявами цього може бути відсутність в індивіда бажання відстоювати свою позицію та нести відповідальність за власні вчинки, що спричиняє підкорення більш сильним особам. Так, "стокгольмський синдром", коли жертви стають нам бік тих осіб, які спричинили їхнє страждання, є прикладом даного явища.

Інші дослідники [5] покладають провину за негативні дії щодо індивіда з боку оточуючих на самого індивіда: віктимність – це особливості особистості та поведінки індивіда (покірність, навіюваність, невміння постояти за себе, необережність, довірливість, легковажність, недиференційована товариськість, психічні розлади), що накликають на неї агресію з боку інших людей.

Слід зазначити, що проблема людини як жертви несприятливих умов соціалізації не так давно постала в соціально-педагогічному контексті, але не є новою для деяких галузей людинознавства, і тим більше для соціальної практики [7].

Зародившись у лоні кримінології, дослідження проблеми віктимності вийшло з її вузьких меж і, як зазначає М. Докторович, "гостро постає проблема зміщення акцентів вивчення цього явища в площину психології і соціальної педагогіки" [3, с. 51]. Окрім того, О. Гаркавець [2] стверджує, що віктимологія як наука включає в себе не тільки кримінологічні аспекти, а і відбиває соціально-психологічні особливості індивіда, який став жертвою злочину, тому буде небезпідставним наполягати саме на міждисциплінарному, інтегративному характері даної науки.

Для системного розгляду в руслі соціальної педагогіки такого фундаментального соціального явища, як людина – жертва несприятливих умов соціалізації, необхідна розробка самостійної галузі знання – соціально-педагогічної віктимології. Одним із перших у соціально-педагогічній науці до питань віктимології звернувся А. Мудрик [6]. Зокрема, він визначає, що соціально-педагогічна віктимологія – це галузь знання, що входить як складова частина в соціальну педагогіку, вивчає різні категорії людей – реальних чи потенційних жертв несприятливих умов соціалізації, їхній розвиток і виховання

Конкретизуючи запропоноване визначення, дослідник визначає соціально-педагогічну віктимологію як галузь знань, в якій: а) на міждисциплінарному рівні вивчається розвиток людей з фізичними, психічними, соціальними і особистісними дефектами і відхиленнями, а також тих, чий статус (соціально-економічний, правовий, соціально-психологічний) в умовах конкретного суспільства зумовлює або створює передумови для нерівності або дефіциту можливостей для "життєвого старту" і (або) фізичного, емоційного, психічного, культурного, соціального розвитку та самореалізації; б) розробляються загальні та спеціальні принципи, цілі, зміст, форми і методи профілактики, мінімізації, компенсації та корекції тих обставин, унаслідок яких людина стає жертвою несприятливих умов соціалізації [6].

В "Енциклопедії для фахівців соціальної сфери" визначено, що предметом соціально-педагогічної віктимології є вивчення дітей і дорослих, які опинилися у складних життєвих обставинах і потребують спеціальної соціальної та педагогічної допомоги (люди з особливими потребами, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти з сімей, де є прояви насильства, низький економічний рівень, біженців та ін.) [4, с.22]. Тобто з точки зору соціальної педагогіки віктимність розглядається через призму складних життєвих обставин, у яких опинився індивід, детермінованих соціальним середовищем, і які спричиняють його позицію жертви.

Г. Шнайдер [12] стверджував, що не існує природжених жертв або жертв від природи. Однак набуті людиною фізичні, психічні та соціальні ознаки (наприклад, фізичні недоліки, нездатність або неготовність до самозахисту, особлива зовнішня, психічна або матеріальна привабливість) можуть зробити її схильною до перетворення на жертву злочину. Якщо вона усвідомлює свою підвищену віктимність, то може засвоїти певну поведінку, що дозволяє долати цю загрозу. Як справедливо зазначає Г. Шнайдер, віктимізація та криміналізація мають однакове джерело – соціальні умови.

На думку дослідниці О. Шишко [11], поняття "жертва" може розглядатися у двох аспектах. Вузьке розуміння походить з кримінологічної науки, яка під жертвою розуміє особу, що постраждала внаслідок злочинних діянь. У широкому розумінні термін "жертва" означає будь-яку особу, яка зазнала страждань від насилля, нещастя, або навіть "внаслідок відданості чомусь".

На думку соціальних психологів, люди свідомо або несвідомо обирають соціальну роль жертви (установка на безпорадність, небажання змінювати власне становище без втручання ззовні, низька

самооцінка, заляканість, засвоєння віктимних стереотипів з боку суспільства), постійно втягуються у різні криміногенні кризові ситуації з підсвідомою метою одержання підтримки, виправданості рольової позиції жертви.

Особливої уваги у контексті соціально-педагогічної діяльності потребують діти підліткового віку. Як відомо, підлітковий вік є перехідним у біологічному (статеве дозрівання і досягнення зрілості інших біологічних систем організму) та соціальному (зміна соціальних ролей, місця у системі соціальних стосунків) плані. Цей віковий період є важливою фазою у загальному процесі становлення особистості, оскільки у ході вироблення нової структури та складу діяльності дитини закладається базис усвідомленої поведінки, формується загальна спрямованість у формуванні моральних і соціальних установок.

Невипадково підлітковий вік називають складним та критичним. Це зумовлено, насамперед, численними зрушеннями, що відбуваються у цей час і спричиняють зміну попередніх інтересів, ставлень дитини. Ці зміни нерідко супроводжуються появою у підлітка значних суб'єктивних труднощів, посткризовий період (14-15 років), формування нових психологічних утворень (вибір професії, способу поведінки, самостійне прийняття рішень). Зважаючи на ці особливості, для підлітків важливо навчитися робити свій конструктивний життєвий вибір (у різних сферах життя) в умовах наявних соціальних, психологічних можливостей, що зменшить ризик виникнення віктимної поведінки.

Віктимогенність позначає наявність у певних об'єктивних обставинах соціалізації характеристик, рис, небезпек, вплив яких може зробити дитину жертвою цих обставин. М. Шакурова вирізняє деякі механізми віктимогенності підлітків:

- вербальний принцип побудови навчального процесу, книжне вивчення життя. Некритичне сприйняття готової інформації приводить до того, що діти не можуть реалізувати природне прагнення пізнавати самостійно, втрачають здатність мислити самостійно – позбавлене взаємозв'язку поетапне оволодіння знаннями, уміннями й навичками руйнують цілісність сприйняття світу;

- надмірне захоплення методами інтелектуального розвитку на шкоду почуттєвому, емоційно-образному, що веде до роз'єднання інтелектуального й емоційного, до розпаду найважливішої функції психіки – уяви, і, як наслідок – до раннього формування шизоїдної психічної конституції;

- негативний вплив на дітей шкільних традицій: загальноприйнята поза дітей під час уроку (учень згорблений, напружений, тривале нерухоме сидіння на уроці та ін.);

- збіднене природне середовище – закриті приміщення, обмежений простір, заповнений однотипними стендами, що не сприяє емоційно-почуттєвому сприйняттю світу, звуження зорових горизонтів, пригнічення емоційної сфери [10].

Окреслені механізми стосуються у першу чергу навчання як одного з головних видів діяльності для дітей підліткового віку. Разом з тим, віктимогенна група однолітків, спілкування з якою домінує, також створює механізми віктимізації конкретного підлітка.

Варто підкреслити, що віктимність у підлітковому віці формується під впливом середовища, у якому перебуває дитина. І таким середовищем є, перш за все, родина. Віктимна активність є формою дезадаптивної поведінки підлітка, за допомогою якої вона намагається опанувати тривогу, формується, виникає, розвивається і закріплюється саме в родинній системі, де підліток виконує певну специфічну роль. Ця роль завжди спрямована на збереження засад і нормативів цієї системи, а також на продовження її існування. Віктимні підлітки – це діти, що жертвують своїм "Я" для того, щоб бути прийнятими родинною системою або такою, що її може замінити. Таким чином, на процес дезадаптації і формування віктимності впливають особливості психологічних захисних механізмів батьків, причому існують відмінності у впливі захисних механізмів батьків та матерів або людей, які їх замінюють і виконують відповідні функції. Захисні механізми батьківської психіки разом з обраним стилем виховання формують тривожність, навіюваність і агресивність як базові особистісні риси підлітка, його захисні механізми і, тим самим, тип особистісної організації підлітка та поведінкові форми його боротьби з тривогою. Віктимна поведінка – це будь-яка форма поведінки, якщо її можна визначити як провокативну [1].

Важливо зазначити, що віктимна поведінка підлітка може бути активною і проявлятися надмірною конфліктністю, агресивністю, імпульсивністю, і навпаки, пасивною, тоді ризик стати жертвою несприятливих умов соціалізації провокується бездіяльністю.

Небезпека віктимності підлітків пов'язана з тим, що, як стверджує Л. Сарафанова [9], вони мають труднощі у взаємовідносинах з близькими людьми, поверховість почуттів, звичку жити за вказівкою, прояви грубого порушення дисципліни (провокативна поведінка, безвідповідальне ставлення до себе та оточуючих, необдуманість вчинків, недостатня зайнятість, що може спричинити крадіжки, бродяжництво та ін.). Віктимні учні повільно реагують на зауваження дорослих, менше гнучкі щодо позитивного та більше до негативного впливу довколишнього середовища, ризиковані, недостатньо критичні, мають низький рівень самоконтролю, складно засвоюють позитивний досвід поведінки і дій, позаяк не мали його у своєму житті. Такі підлітки є потенційними учасниками асоціальних угруповань, що є серйозною перешкодою для конструктивного розвитку суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, віктимність – це схильність індивіда, зумовлена певними особистісними рисами та соціальними чинниками, що можуть спричинити віктимну поведінку і потрапляння у соціально небезпечні ситуації. Віктимна поведінка є формою дезадаптивної поведінки, що проявляється у певному комплексі стійких властивостей, які обумовлюють підвищену схильність підлітка стати жертвою несприятливих умов соціалізації. Факторами віктимної поведінки

підлітків є комплекс психологічних якостей (емоційна нестійкість, тривожність, неадекватна самооцінка), відсутність у дитини відчуття підтримки з боку близьких людей, деструктивні стратегії виховання, а також спостереження і переживання факту насильства. Важливість дослідження та вирішення проблеми віктимності підлітків у контексті соціально-педагогічної науки, на нашу думку, зумовлена тим, що вона є превентивною щодо інших соціально небезпечних проблем (наприклад, втягнення у торгівлю людьми), відхилень у поведінці підлітків – делінквентних та адиктивних проявів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у з'ясуванні особливостей практичної соціально-педагогічної діяльності з віктимними підлітками у різних установах соціальної сфери.

Використані джерела

1. Волков Б. С. Психология подростка : [учеб. пособ.] / Б. С. Волков. – М. : Гаудеамус, 2005. – 208 с.
2. Гаркавец С. О. Віктимологія : [навч. посібник] / С.О. Гаркавец. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 116 с.
3. Докторович М. О. Віктимність особистості : етіологія та генеза / М. О. Докторович // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2009. – №2. – С. 51–57.
4. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / [за ред. І.Д. Звереві]. – К., Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.
5. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии / В. А. Жмуров. – [2-е изд.]. – 2012. – 864 с.
6. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / А. В. Мудрик; [под ред. В. А. Сластенина]. – М. : Издательский центр "Академия", 2000. – 200 с.
7. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики : [учеб. для студентов высших педагогических учебных заведений] / Ф. А. Мустаева. – М. : Академический проект, 2001. – 416 с.
8. Примуш М. В. Загальна соціологія : [навч. посіб.] / М. В. Примуш. – К. : ВД "Професіонал", 2004. – 592 с.
9. Сарафанова Л. В. Теоретические основания педагогического аспекта проблемы виктимности личности / Л. В. Сарафанова // Психолого-педагогический журнал Гаудеамус. – 2011. – №17. – Т. 1. – С. 32-36.
10. Шакурова М. В. Социальное воспитание в школе : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / [под ред. А. В. Мудрика]. – М. : Издательский центр "Академия", 2004. – 272 с.
11. Шишко О. Я. Деякі особливості віктимної поведінки підлітків / О. Я. Шишко // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – 2010. – №3. – С. 41–48.
12. Шнайдер Г. Й. Криминологія / Г. Й. Шнайдер; [пер. с нем. Ю. А. Неподаева]. – М. : Изд. группа "Прогресс"; Универс, 1994. – 504 с.

Ren' L. V.

VICTIMITY OF TEENAGERS IN SOCIAL AND PEDAGOGICAL DIMENSION

The article is devoted to the victimity of teenagers. The author, basing on the scientific researches of native and foreign scientists, proves the position that problem of the victimity of teenagers is interdisciplinary and she substantiates the necessity of social and pedagogical influence as for decision the problem of teenagers' victimity.

Intensive social changes in our society cause the victimization of population, especially of children. The factors of extension this problem are instability of families as first socialization institute, dissemination of information in Media about cardinal difference of population life level. It determines the confusion of adults and children. The social and economic reforms cause unemployment, decline in living standards. This situation has bad influence for population; they become diffident, passive, can't appraise the situation adequately, and find the right way of problem. The adults become victim and so do children, because they don't know another behavior models.

The victimity is a disposition of person caused by some personal characteristic and social factors that could determine his victim behavior and getting into socially dangerous situation. A person can become a victim of crime.

The teenagers need special attention in the context of social and pedagogical activity. Adolescence is a transition in the biological and social terms. These peculiarities can cause victim behavior, which appears in provocative behavior, irresponsibility, rash actions, thefts, tramping etc.

The importance of research and decision the problem of victim teenagers in the context of social pedagogic, in our opinion, is caused by its preventive character for other social problems, such as delinquency, addictive behavior and becoming a victim of human trafficking.

Key words: victimity, victim behaviour, teenagers, social and pedagogical victimology.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2015 р.